

ՄԱՅՐ ԱՍՏՎԱԾՈՒՏՈՒ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ

ԳՈՏԱՐ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Դիցաբանության տեսության և կրոնագիտության հանրաճանաչ տեսակետի համաձայն Մայր աստվածուհու դիցաբանական կերպարը նախապատմական շրջանի առավել տարածված պաշտամունքներից է, որն անցել է ձևավորման, կայացման և գործառնության տեական պատմություն: Անառարկելի է համարվում է նաև, որ «համամարդկային» և «համաշխարհային» դերակատարություն ունեցած այս պաշտամունքն աստիճանաբար զատվել է «կանացի սկզբունքի» պաշտամունքից, որը գիտության մեջ ընդունված է բնութագրել որպես թեիզմի դարաշրջանին նախորդող կրոնական այնպիսի հավատալիքների և պրակտիկայի (պաշտամունքի) ամբողջություն, որոնցում իրական կամ խորհրդանշական կերպով գերակշիռ դեր են կատարել կնոջ պատկերներն ու ծեսերը¹: «Կանացի պաշտամունքը» բավականին հին է, որի մասին մեզ հասած հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են դեռևս վերին քարեդարի (մ.թ.ա. 40-10 հազ. տարի առաջ) շրջանին: Իսկ այդ պաշտամունքի նյութական վկայությունը երկրագնդի տարբեր տարածաշրջաններում մեծ ճանաչում ունեցող մերկ կնոջ՝ «Քարեդարյան վեներայի» պատկերանկարներն են, բազմապիսի կավե քանդակները, հարթանկարները և այլն, որոնցում պատկերված կանացի օրգանների սեռական հատկանիշները վկայում են այդ պաշտամունքի համընդգրկուն բնույթի մասին:

«Քարեդարյան վեներաները» պաշտամունքային համալիրի մասեր լինելով միաժամանակ խորհրդանշել են նաև ծննդաբերության պաշտամունքը: Այլ կերպ ասած դիցապաշտ երևակայության կողմից կնոջ մանկածնական հնարավորությունը ևս դարձել է սրբացման ծիսապաշտամունքային արարողակարգի հիմնական օբյեկտ: Համեմատաբար ավելի ուշ շրջանում այդ պաշտամունքի անբաժան մաս են կազմել նաև տիեզերքի և նրանում բնակվող գոյերի սկիզբ համարվող «նախասկզբնական աստվածային զույգի», իսկ հետագայում նաև՝ երկվորյակների (եղբոր և քրոջ արենակցական ամուսնության տեսքով) պատկերացումները²: Հասուն դի-

¹ St'ya Религиоведение (Энциклопедический словарь). М., 2006, с. 342: Հմմտ.՝ Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1, М., 1987, с. 179; Мифология. Большой энциклопедический словарь. М., 1998, с. 660:

² Համեմատական դիցաբանության և կրոնագիտության այդ տեսակետների մանրամասները տե՛ս Դիցաբանական բառարան, Երևան, 1985, էջ 46, 49, 50, 121, 147 և այլն, Мифы народов мира.

ցաբանական համակարգերում Մայր աստվածուհու նշված խորհրդանշանները «հարստանում են» նաև պաշտամունքային յուրատիպ նոր գծերով, ինչպիսիք են օրինակ «կնոջը յուրահատուկ զբաղմունքի» այս կամ այն ուղորտի հովանավորությունը: Դիցաբանական Մայր աստվածուհուն վերազրվող պաշտամունքային այդ գործառույթները լայն տարածում են ստացել հատկապես պատմական շրջանի ազգակրոնական համակարգերում, որը դրսևորվել է «սրբազան հովանավորուհիներին» (կտավագործություն, մանվածքի և այլ ուղորտների հովանավոր դիցուհիներին) պաշտամունքի տեսքով: Դիցաբանություն, տեսություն և կրոնագիտություն շրջանակներում փաստվում է նաև այն տեսակետը, որ մայրական սկզբի դիցապաշտական խորհրդանշանների աստիճանական բարեշրջման ընթացքում էլ ձևավորվել է Մայր Աստվածուհու պաշտամունքը¹:

Այդ թռուցիկ նկարագրությունն անգամ ակնհայտ ցույց է տալիս, որ դիցաբանական համակարգերում պաշտամունքային ուրույն տեղ ունեցող բազմագործառնական Մայր աստվածուհու կերպարը, այլ կերպ ասած Մայր աստվածուհու պաշտամունքը, ամենից առաջ ընկալվել է որպես «տիեզերական աստվածությունների» շարքի գլխավոր ներկայացուցիչներից մեկը: Եվ քանի որ Մայր աստվածուհու պաշտամունքը սերտորեն շաղկապված է եղել քառսի և եթերի, աշխարհակառույցի, թեոգոնիայի, երկվորյակների և դիցապաշտական հիմնարար այլ սկզբունքների, ինչպես նաև առասպելական անհատների այլևայլ հավատալիքների հետ, պաշտամունքային կյանքում ևս այն բնութագրվել է ծիսական արարողությունների ընդգծված բազմազանությամբ: Հավանաբար դա է պատճառը նաև, որ դիցաբանության տեսություն և կրոնագիտական գրականություն մեջ այս պաշտամունքը երբեմն որակվում է ընդհանրական «Մեծ մայր» անվամբ:

Արդի գիտության հանրաճանաչ տեսակետներից մեկն էլ այն է, որ արխայիկ և անտիկ հասարակարգերում կնոջ տեղի, դերի, հավասարապես նաև Մայր աստվածուհու պաշտամունքային ըմբռնումները սերտորեն շաղկապված են եղել մայրական իրավունքի հետ: Վերլուծական այդ դաշտում արդյունավետ աշխատանքներ են կատարվել հատկապես 19-րդ դա-

Энциклопедия. Т. 1, с. 178; **Мифология**. Большой энциклопедический словарь, с. 660; **Всеобщая история религий мира** (энциклопедия). М., 2006, с. 31:

¹ Պատմական շրջանի մեզ հայտնի գրեթե բոլոր դիցաբանական համակարգերում Մայր աստվածուհու պաշտամունքն ունեցել է երկաստիճան ընկալում: Նեղ իմաստով այն նույնացվել է «ամենայնի ծնող» Մայր երկրի կամ արարող աստվածուհու, իսկ լայն իմաստով՝ կնոջը բնորոշ տիեզերական ստեղծագործ սկզբի (երկիրը բնակեցնող արարածների, կրտսեր սերնդի աստվածների, կենդանիների և մարդկանց արարիչ ծնող) հետ: Տե՛ս **Религиоведение** (Энциклопедический словарь), с. 120; **Мифология**. Большой энциклопедический словарь, с. 660; **Мифы народов мира**. Энциклопедия. Т. 1, с. 178 և այլն:

րում, երբ գիտնականներից շատերը փաստական և էմպիրիկ կրոնագիտական նյութերի ընդհանրացմամբ բավականին հիմնավոր հայեցակարգեր առաջադրեցին մայրիշխանություն շրջանի վերաբերյալ: Այդ ոլորտում առաջամարտիկներ են համարվում մայրիշխանության տեսության հիմնադիրներից չվեյցարացի գիտնական Ի. Բահոֆենը¹, ամերիկացի ազգագրագետ Լ. Մորգանը², շոտլանդացի փիլիսոփա և ազգագրագետ Ջ. Մակ-Լեննանը³, որոնք հիմնահարցին նվիրված իրենց հիմնարար աշխատություններով նոր հորիզոններ նախանշեցին կրոնագիտության համար:

Ի. Բահոֆենը առաջիններից էր, որը փաստական նյութի վերլուծությամբ հրապարակեց մայրիշխանության, որպես հասարակության զարգացման յուրահատուկ փուլի մասին բավական հիմնավոր ուսմունք: Հասարակության հնագույն պատմության «բանալի» համարելով դիցա-

¹ Իրավունքի պատմության ակնառու ներկայացուցիչ Ի. Բախոֆենը եվրոպական երկրներում շրջագայելուց հետո 1844 թ. հրաժարվել է դասախոսական աշխատանքից և «գրասենյակային գիտնականի» աշխատանքի անցնելով մեկը մյուսի հետևից հրատարակել է իրավունքի, Յունաստանի և Յոնոնի պատմությանը նվիրված հիմնարար աշխատանքներ, որոնցում առաջադրել է մայրիշխանության, որպես հասարակության զարգացման յուրահատուկ փուլի մասին գիտական վարկածը: Այդ բնագավառում Ի. Բախոֆենի հեղինակային լուծումների մանրամասները տե՛ս **Bachofen J. J.** Versush uber die Grabersymbolik der Alten. Basel, 1859; ինչպես նաև **Bachofen J. J.** Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861: Յմնտ.՝ **Бахофен И. Я.**, Материнское право / **Религиоведение:** хрестоматия. М., 2000, с. 87-114:

² Ամերիկյան իրոկեզների ուսումնասիրության և օգնության ընկերության հիմնադիր (1840 թ.), ազգագրագետ և հնագետ Լ. Յ. Մորգանը «Իրոկեզների լիգան» (1851 թ.), «Յնագույն հասարակությունը կան վայրենությունից բարբարոսության միջոցով դեպի քաղաքակրթություն մարդկային առաջադիմության գծի ուսումնասիրությունը» (1877 թ.) աշխատություններում ամերիկացիներին «մախնադարյան հասարակության համապարփակ բջջի»՝ տոհմերի, սեփականության կոլեկտիվ ձևերից անհատականի անցման, ինչպես նաև խմբակային ձևերից ընտանիքի և ամուսնության անհատական ձևերի անցման էվոլյուցիայի հարցերի համակարգված ուսումնասիրությանը և հիմնավորել է մախնադարյան հասարակության գիտական ամփոփ հայեցակարգ, որտեղ ուրույն տեղ է գրավել նաև մայրական տոհմի և ընդհանրապես մայրական պաշտամունքի մասին արժեքավոր լուծումներ: Մանրամասները տե՛ս **Морган Л. Г.** Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. М., 1934:

³ Էվոլյուցիոնիստական կրոնագիտության դպրոցի ակնառու ներկայացուցիչ Ջ. Մակ-Լեննանը զարգացած կրոնների ձևավորման գործում մատնանշել է վաղ հավատալիքների անուրանալի պատմական դերը և այդ մոտեցումը հիմնավորել է «մշակույթի առաջընթացի» ազդեցությամբ: Անդրադառնալով վաղ կրոններին բնորոշ «կանացի սկզբի» պաշտամունքի մեկնաբանությանը, նա կարևորելով ամուսնաընտանեկան փոփոխությունների դերը, առաջինն է շրջանառության մեջ դրել «էկզոգամ» (բառացի՝ արտաքին ամուսնություն) և «էնդոգամ» (բառացի՝ ներքին ամուսնություն) գիտական հասկացությունները: Տարբեր ժողովուրդների մշակութային և կենցաղային տարբերությունները բացատրելով «զարգացման աստիճանների» տարբերությամբ, այդուհանդերձ, մյուս էվոլյուցիոնիստների նման նա ևս մշակույթի զարգացումը դիտարկել է որպես «բնության պատմության» մաս: Իսկ զարգացման փուլային հաջորդականությունը դիտարկել է ներքին կապի տեսանկյունից և որակել է որպես «շարունակական շարք», ինչը բնորոշ է համարել բոլոր ժողովուրդների և մշակույթների մեկնաբանության գործում: Յնդիմակային այդ լուծումների մանրամասները տե՛ս **MacLennan J. F.** On the worship of animals and plants, London, 1870, ինչպես նաև **MacLennan J. F.** Studies in ancient History. London, 1876 աշխատություններում:

բանությունը և կրոնը, այդ հիման վրա նա հանգել է այն հետևություն, որ «առասպելը խորհրդանշանի մեկնաբանություն է»: Տեսաբանն այդ խորհրդանշաններից է համարում նաև վաղ կրոններում տեղ գտած արական և իգական սկիզբների (հայր իշխանության և մայրիշխանության) պայքարը: Այդ հիման վրա նա նաև ցույց է տվել, որ դիցաբանական համակարգերում Երկիրը համարվել է «մայրության խորհրդանշան» կամ մայրիշխանության և «կանացի սկզբունքի պաշտամունքը»: Այդ պաշտամունքը տեղական շրջանում եղել է հասարակության պատմության շարժիչ ուժը և «լուսանցքային նշանակությամբ» պահպանվել նաև հետագայի հայրիշխանական կրոններում¹:

Ազգագրական հարուստ նյութի ընդհանրացմամբ Ջ. Մակ-Լեննանը հիմնավորել և զարգացրել է այն տեսակետը, ըստ որի մայրիշխանությունը լայն տարածում է ունեցել հատկապես այն ցեղերի մոտ, որոնք հողագործության մեջ անցել էին գոթանային տնտեսության, իսկ հողամշակման և բերքի բաշխման հոգսը ընկած էր կնոջ ուսերին: Ի օգուտ այդ տեսակետի տեսաբանը վկայակոչում է բազում օրինակներ ոչ միայն խոր հնադարի ազգագրական նյութերից, այլև իր ժամանակի Հյուսիսային Ամերիկայի իրոկեզների, ինչպես նաև Սուամատրա կղզու (որտեղ տարածված է իսլամը) բնիկների կենցաղից²:

Հիմնահարցի գիտատեսական ամբողջացման և լուծման գործում մեծ է նաև Լ. Մորգանի ներդրումը, որն ուսումնասիրելով իրոկեզների ցեղային միությունը, վերջինիս մոտ բացահայտել է «ծագումնաբանական» երկու հիմնական մոտեցումներ՝ 1) ցեղեր, որոնք իրենց ձևավորման հիմք են համարել մայրական սկիզբը և իրենց սկզբնավորումը բխեցրել են միևնույն «գինե» (ծննդաբերող) նախնիից և 2) ցեղեր, որոնք իրենց ձևավորման հիմք են համարել հայրական սկիզբը և իրենց ծագումնաբանությունը բխեցրել են սեփական հերոս նախնիներից³:

19-րդ դարի ազգագրական և մարդաբանական հետազոտությունները թույլ տվեցին նաև վեր հանել այն մշակույթները, որտեղ հասարակական կյանքի կենտրոնը եղել է մայրական պաշտամունքը, ինչն էլ դիցաբանության տեսության և կրոնագիտության համար հիմք հանդիսացավ Մայր աստվածուհու և կին-աստվածուհիների դիցաբանական պաշտա-

¹ Տե՛ս Бахофен И. Я., Материнское право, с. 97-98:

² Տե՛ս Вардиман Е., Женщина в древнем мире. М., 1990, с. 12: Դմմտ.՝ *Всеобщая история религий мира* (энциклопедия), с. 29, 31, 32:

³ Տե՛ս Морган Л. Г. Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации, с. 61-68:

մունքը ամբողջացնելու համար¹: Այդ համատեքստում հարկ է հիշատակել այն փաստը, որ «Մայր աստվածուհի» հասկացությունը բավականին տարողունակ է ինչպես պատմական, այնպես էլ ազգակրոնական առումներով: Ընդհանուրն այստեղ այն է, որ «Մայր աստվածուհու» պաշտամունքի հիմքում ընկած սրբությունն ազգափարն անփոփոխ կերպով խարսխվել է «կանացի կենսատու սկզբի (սուբստանցի)» գաղափարի վրա:

Հին և նոր քարեդարյան շրջանի հնագիտական և ազգագրական նյութերը ևս Մայր աստվածուհու դիցաբանական պաշտամունքի ուսմունքը լրացրեցին անուրանալի վկայություններով: Այդ հիման վրա համեմատական դիցաբանությունը փաստարկված ցույց տվեց, որ պաշտամունքային այդ դրսևորումները գործնականում հանդիսացել են «ծնող և վերարտադրող կանացի բնություն» ընդհանրացված կերպարները, «... որոնք դիցաբանական գիտակցության մեջ ներկայացված են առանձնահատուկ գոյի՝ տոհմի հովանավորի, որդեծնություն ընդունակության տեսքով»²: Իսկ դիցաբանական հասուն համակարգերին բնորոշ աշխարհակառույցների մոդելներում արդեն հստակորեն առանձնացվում է Մայր աստվածուհու մի շարք հիմնարար գործառույթներ: Այդ համակարգում առաջին հերթին առանձնացվում է «ստեղծագործ սկիզբ» լինելու գործառույթը, որը պաշտամունքային համակարգերում դրսևորվել է երկաստիճան տեսքով՝ որպես աստված-արարչի մայր և կին և այդ խորհրդանշանը շատ անգամ նույնացվել է Մայր երկրի և տիեզերական էությունների (աստվածներ, տի-

¹ Դատելով մեզ հասած հույն պատմիչների և գրողների աղքատիկ տեղեկություններից, մայրիշխանության դրսևորումներ հանդիպել են միայն այն ցեղերի մոտ, որտեղ գերակշիռ դեր է ունեցել կանանց իշխանությունը: Եվ քանի որ հույներն այդ երևույթը համարում էին «սարսափելի բարբարոսություն», նրանք բացարձակ լռությամբ են շրջանցել Յունաստանում դրսևորված մայրիշխանության փաստը:

Այդ համատեքստում հետաքրքրական է մեկ այլ փաստ ևս: Հույները լռության են մատնել նաև մայրիշխանության այնպիսի վառ դրսևորում, ինչպիսին ամազոնուհիների մասին առասպելներն են ու դիցաբանական պատումները: Վկայությունն այն է, որ ռազմաշունչ ամազոնուհիները ստեղծել էին սեփական «փակ հասարակություն», որը բաղկացած էր բացառապես կանանցից: «Տղամարդկանց հասարակությունը» անհրաժեշտ էին համարում բացառապես մեկ՝ մանկածնության գործի համար, որից հետո «ամուսիններին» հետ էին ուղարկում իրենց հայրենիք: Նորածին աղջիկներին նրանք ընդունելով իրենց հասարակություն, դարձնում էին ռազմիկներ (որոնք այրում էին իրենց աջ կուրծքը, որպեսզի այն չկխանգարեր նետ և աղեղ կրելուն: «Ամազոնուհի» բառացի նշանակում է «անկուրծք»): Իսկ տղաներին վերադարձնում էին իրենց հորը (կամ սպանում էին): Եվս մեկ փաստ: «Ամազոնուհիների օրվա» տոնին կանայք զվարճանցել են և հանգստացել, իսկ տղամարդիկ այդ ընթացքում կատարել են կանանց բոլոր պարտականությունները՝ ճաշ եփելուց մինչև երեխա բարուրելը: Այսօր էլ հունական Մոնոկլիսիս լեռան վրա բնակիչները տոնում են «ամազոնուհիների օրը»: Տե՛ս **Դիցաբանական բառարան**, էջ 14, **Мифы народов мира**. Энциклопедия. Т. 1, с. 63; **Мифология**. Большой энциклопедический словарь, с. 35:

² **Религиоведение** (Энциклопедический словарь), с. 120.

տաններ, հրեշներ, մարդիկ, կենդանիներ և այլն) մայր լինելու հետ¹: Իր հերթին, երբ Մայր աստվածուհու գործառնական բնութագրերը տարաբաշխվել են դիցաբանական կերպարների միջև, ապա այդ պարագայում ևս առնչվում ենք երկաստիճան ստորաբաժանման հետ, քանի որ դիցաբանական համակարգերի զարգացմանը զուգընթաց «Մեծ մոր» գործառույթներում հստակորեն տարանջատվում են թերատոմորֆ (հունական դիցաբանությունյան մեջ՝ Գեա) և անտրոպոմորֆ (հունական դիցաբանությունյան մեջ՝ Հոես) մասերի:

Ազգագրական և հնագիտական նյութերի ընդհանրացումը թույլ է տվել նաև տոհմական համայնքներում մեծ տարածում ունեցած «քարեդարյան վեներաների» պաշտամունքային վայրերի կրոնագիտական ընդհանրացմամբ պնդել, որ արխաիկ հասարակություններում առկա են եղել իգական և արական սկիզբների միավորմամբ կազմված երկվության պաշտամունք, թեև հավանական է համարվում նաև, որ «Մայր աստվածուհու պաշտամունքը հենվել է նախնադարյան հասարակության կանանց «հատվածի վրա»²: Ազգագրական տվյալները թույլ են տալիս պնդել նաև, որ արխաիկ հավատալիքների շրջանակներում Մայր աստվածուհու դիցապատամունքային ըմբռումներն առաջին հերթին կապված են եղել «ընտանեկան օջախի (կրակի)» պաշտամունքի հետ, քանի որ նրանք «օժտված» են եղել «օջախի հովանավոր և տիրուհու», «կրակի մայր և պահպան» և այլ խորհրդանշաններով: Եվ որպես «կրակի մայր և պահպան» նրանց պաշտամունքը նույնացվել է «ընտանիքի և տան հովանավոր» դիցուհու, ինչպես նաև՝ Մայր աստվածուհու պաշտամունքի հետ³: «Մշակութային» և «հասարակական» այդ բնութագրերից զատ «օջախի հովանավոր և տիրու-

¹ Տե՛ս Դիցաբանական բառարան, էջ 49-50, Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1, с. 179; Мифология. Большой энциклопедический словарь, с. 660: Հմմտ.՝ Религиоведение (Энциклопедический словарь), с. 120: Կրոնագիտական գրականության մեջ շրջանառվում է նաև հունական դիցաբանական շերտի աստվածների երեք (ուրանոսյան-երկնային, խթոնիկ-ստորերկրյա և երկրային) կատեգորիաների մասին ուսմունքը, որի հնագույն շերտի «դեկավար» է համարվում «Մեծ աստվածուհին», История религий. В 2 т., Т. 1, М., 2002, с. 155-156: Язычество. Мн., 2006, с. 100-101:

² Религиоведение (Энциклопедический словарь), с. 120: Այս տեսակետը կարելի է մերժել Իսիդայի պաշտամունքի օրինակով, որին նվիրված ծեսերին մասնակցել են և՛ տղասմարդիկ, և՛ կանայք, և՛ անգամ՝ երեխաները, մանրամասները տե՛ս Геродот. История (в девяти томах). Л., 1972, с. 89:

³ Մայր աստվածուհու «օջախի հովանավոր» լինելու այդ խորհրդանշանը պահպանվել է նաև դիցաբանական «հասուն» շերտերում: Այսպես, քրոնոսյան շերտի հունական Զեստիա դիցուհին համարվել է «տան և օջախի աստվածուհի» (հետագայում նրա հետ նույնացվել է հռոմեական Վեստա աստվածուհու պաշտամունքը): Միաժամանակ նա համարվել է նաև օլիմպոսյան «զլխավոր հեգյակի» (Ջևա, Պոսեյդոն, Գադես, Զերա, Դեմետրա) մայրը, որի պատճառով նրան վերագրվել է նաև «Մայր աստվածուհու» խորհրդանշան: Տե՛ս Դիցաբանական բառարան, էջ 133, 226, հմմտ.՝ Религиоведение (Энциклопедический словарь), с. 120:

հի», «կրակի մայր և պահապան»¹ Մայր աստվածուհիների կերպարը նույնացվել է նաև բնական՝ պտղաբերություն պարզևող խթոնիկ աստվածների հետ:

Կրոնագիտությունն այդ գուգորդությունը բացատրում է նրանով, որ արխաիկ շրջանում, կյանքն ընկալվել է «չկարգավորված» և քաոսային տեսքով, որի հետևանքով դիցապաշտ մտածողությունը շրջապատը նյութականացրել է և ոգիացրել, շնչավորել, այն ընկալել է որպես «կույր» ուժերի ազդեցություն ուրտ: Այս պարագայում Մայր աստվածուհու պաշտամունքը որպես կանոն աչքի է ընկել կոպտություն հասնող «անհամամասնություն» և աններդաշնակություն» և այդ պատճառով այն միաժամանակ ընկալվել է նաև որպես բնապաշտական-ոգեպաշտական և կենդանակերպ հավատալիքների չհամակարգված ամբողջություն: Վաղնջական դիցաբանական մտածողությունն այդ քաոսից որպես «կենդանի և շնչավոր սկիզբ» ամենից առաջ առանձնացրել և իր համար պաշտամունքի օբյեկտ է համարել «կենսատու և մայր Երկիրը»²: Եվ այս պարագայում, ինչպես պնդում է կրոնագիտությունը, դրսևորվում է Մայր աստվածուհու դացապաշտական էական ևս մեկ՝ «ստեղծագործական» (արարչություն իմաստով) գործառույթը³: Մայր աստվածուհու պաշտամունքին բնորոշ գործառնական այդ հատկանիշը համարվել է աշխարհի սկիզբը, կյանքի, բուսական և կենդանական աշխարհի, մարդկանց և աստվածների սկզբնավորող ակունքը և միաժամանակ՝ երկնքի ծնողը⁴: Եվ ինչպես դիցաբանական

¹ Այդ մասին տե՛ս **Դիցաբանական բառարան**, էջ 133, 226, **Мифы народов мира**. Энциклопедия. Т. 1, с. 234, 299; **Мифология**. Большой энциклопедический словарь, с. 122, 152:

² Հունական դիցաբանության մեջ, օրինակ, իբրև այդպիսին մեծ տարածում է ունեցել երկրի անձնավորում համարվող Գեա աստվածուհու պաշտամունքը, որին առանցքային դեր է վերագրվել նաև թեոգոնիայի գործընթացում: Նա համարվել է «շորս (քաոս, երկիր, տարտարոս, էրոս) **ճախակիզբներից**» (ճախապոստեցիաներից) երկրորդը, որն իրենից ծնել է Երկինք-Ուրանոսին, հորիաներին և Պոնտոսին (Օոլը): Ապա Ուրանոսից ծնել է երկսեռ վեց տիտանների (այդ թվում՝ Քրոնոսին և Հեբային), երեք կիկլոպների, երեք հեկատոնքեյրերների, ինչպես նաև՝ այլևայլ խթոնիկ էակների: Նա համարվել է նաև **մարդկանց ճախամայրը**, որի պատճառով, հավանական է, երդման ժամանակ «Գեա» անունը համարվել է «ամենասրբազանը»: Որպես «անսահման պտղաբերության» ակունք Գեայի պաշտամունքը երբեմն նույնացվել է մայր աստվածուհու պաշտամունքի հետ, իբրև «անսպառ բերքատու (կարպոֆորոս)»՝ պտղաբերության և երկրագործության հովանավոր աստվածուհի Դեմետրայի հետ, իսկ պաշտամունքային օրգիաների տեսանկյունից՝ Կիբելեյի հետ: **Դիցաբանական բառարան**, էջ 49-50: Հմմտ.՝ **Язычество**, с. 112-115:

³ Այդ մասին տե՛ս **Мифы народов мира**. Энциклопедия. Т. 1, с. 179; **Мифология**. Большой энциклопедический словарь, с. 660:

⁴ Երկնքի բաբելական դիցաբանական աշխարհակառույցի մոդելը, օրինակ, հենված է հրեաների դեմ աստվածների պայքարի ըմբռնման վրա, սակայն այս պարագայում ևս աշխարհակառույցի հիմք է համարվել **մայրական սկիզբը**: Այսպես, արարչագործության մասին աքքադա-բաբելոնյան առասպելը սկսվում է Մայր աստվածուհու՝ Թիամատի մասին պատմությամբ: Նա համարվում է աստվածների ստեղծողը (ճիշտ է, ամուսնու՝ Ապսուի գործակցությամբ), տիեզերքի կառավարչու-

Համակարգերի վերլուծությունն է ցույց տալիս, համընդհանրական այդ պաշտամունքը նույնացվել է «կանացի սկզբի» կամ Մայր աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Փաստերից մեկն էլ այն է, որ խթոնիկ դիցապատմության փուլում Մայր աստվածու պաշտամունքը նույնացվել է նաև «բնություն կենսատու և արգասաբեր էություն» հետ¹:

Իրավիճակը մի փոքր այլ է դասական ուշ շրջանի դիցաբանական համակարգերում: Այս փուլում «չկարգավորված և քառասյին իրականություն» փոխարեն առաջնային է համարվում մարդակերպ աստվածների և հերոսների պաշտամունքը: Դիցաբանական այս փուլն ամենից առաջ աչքի է ընկել նրանով, որ աշխարհակառույցի հիմնարար գործոն է համարվել «տիեզերական ներդաշնակություն» ըմբռնումը: Արդյունքում դիցաբանական «Մա»-ի կերպարները սկսում են «անհաշտ պայքար մղել» քառսի խորհրդանշանների՝ թերատամորֆ (հրեշակերպ) ուժերի և տարերքի դեմ, հաղթում են նրանց և սահմանում «նոր», «գեղեցիկ», «կանոնակարգված ու ներդաշնակ» կյանք: Այդ ամենի ազդեցությունը որակական փոփոխությունների է ենթարկվել նաև դիցաբանական մտածողությունը: Այս-

հին և նույնացվում է քառսի հետ: Նրա իշանությունը սկսում են սպառնալ կրտսեր սերնդի աստվածները (որոնք թվում նաև իր որդիները), որոնք միավորվելով որոշում են ըմբոստանալ և վերջ տալով իշխող քառսին, կարգ ու կանոն հաստատել: Այդ փորձության իմաստն այն է, որ արական սկիզբը պետք է ցուցադրի իր ամենակարող աստվածության գործությունն ու ուժը, ապա պետք է ձեռք բերեր այնպիսի հատկություն, որը կընդգծեր «նոր արարչության» նրա գերազանցությունը և կարողությունը: Այդ նպատակով է Մարդուկ-Բելը սպանում և երկատում թիամատին (մարմնի մի մասից ստեղծվում է երկինքը, իսկ մյուս մասից՝ երկիրը) և ապա վերստեղծում է աշխարհակառույցը: Բայց դա կատարում է ոչ թե բնական ճանապարհով, այլ՝ «մտքի և խոսքի ամենակարող ուժով»: Այս պարագայում Մայր աստվածուհու «արարչագործական խորհրդանշան-շնորհը» փոխարինվում է աստվածային արական սկզբի մտքի և խոսքի հզորությամբ: Կասկածից վեր է նաև, որ այս առասպելն արտացոլում է քաղաքակրթության պատմության կարևորագույն մի փուլը կամ հեղաշրջումը՝ հասարակության անցումը մայրիշխանությունից՝ հայրիշխանության: Այդ մասին մանրամասները տե՛ս **Всеобщая история религий мира** (энциклопедия), с. 89; **Мифы народов мира**. Энциклопедия. Т. 2, М., 1988, с. 110, 505; **Мифология**. Большой энциклопедический словарь, с. 344, 539; **История религий**. Т. 1, с. 129-130: Հմմտ.՝ **Всеобщая история религий мира** (энциклопедия), с. 96-97; **Язычество**, с. 104-105:

¹ Շումերական դիցաբանության հնագույն շերտում կանացի սկիզբը ոչ միայն համարվել է «մարդկության նախամայրը», այլև՝ «կենսատու սկիզբը» (աքքադական դիցաբանության մեջ նախամայրը համարվել է նաև «աստվածների տիրուհին»): Համարվել է նաև, որ այդ «նախամայր սկիզբը» ծնվել է հողից (տարբերակ՝ երկրից), և իրականում հանդիսանում է Մայր-հողի «կենսատու մի մասնիկը», «հողի աստվածուհին», որն իր «վերածնող ուժով» հովանավորում և նպաստում է բերքատվությանը: Համեմատաբար ուշ շերտերում այս խորհրդանշանները նույնացվել են մայր աստվածուհու պաշտամունքի հետ (շումերական դիցաբանության մեջ Մայր աստվածուհին պատկերվել է մանկանը գրկած կնոջ տեսքով), տե՛ս **Всеобщая история религий мира** (энциклопедия), с. 89-92; **Мифы народов мира**. Энциклопедия. Т. 2, с. 648: Հմմտ.՝ **История религий**. Т. 1, с. 127: Կերվուծաբաններից ոմանք ուշ շրջանի մայրական պաշտամունքը կապում են հողագործական պաշտամունքի հետ, տե՛ս **Шелковая Н. В.**, Введение в религиоведение. Ростов Н/Д, 2007, с. 82-85:

պես, եթե խթոնիկ Մայր աստվածուհու պաշտամունքային հիմնական խորհրդանշանը նույնացվում էր բնության արգասաբերության և «կնոջ պաշտամունքի» հետ, ապա հավատալիքների զարգացման այս փուլում պաշտամունքը նույնացվում է նաև «մայր երկրի», «մայր-հողի» և ընդհանրության մեջ վերցրած ամենայնի, այդ թվում նաև՝ դիցերին ու դիցուհիներին կյանք տվող Մայր աստվածուհու խորհրդանշանի հետ: Պետք է նկատել սակայն, որ պատմական զարգացման այս փուլում ևս Մայր աստվածուհու դիցաբանական կերպարը «մաքուր տեսքով» հանդես չի գալիս: Այսպես, եթե արխաիկ հավատալիքների փուլում «մաքրության» և «բարոյական կատարելության» ակունք համարվող Մայր աստվածուհու պաշտամունքի անբաժան մասն էին կազմում «մաքրության ծեսերը», ապա հերոսների դիցաբանության համակարգում մայր աստվածուհու պաշտամունքն ավելի շատ զուգորդվում է սիրո աստվածուհի լինելու («էքստատիկ գրգռվածության», «սեռական կրքի» և այլն) դիցապաշտամունքային ըմբռնումների հետ¹:

Այդ ամենի ընդհանրացմամբ կրոնագիտության մեջ ընդունված է համարել, որ Մայր աստվածուհու դիցաբանական պաշտամունքը առավել ամբողջական տեսք է ստանում միայն դիցաբանական հասուն համակարգերում: Եվ պատճառն այն է, որ այս համակարգերում են միայն լիովին դրսևորվում Մայր աստվածուհու պաշտամունքին բնորոշ և՛ սուբստանցիոնալ, և՛ ատրիբուտային, և՛ գործառնական «ռուղիմենտ»-հատկանիշները: Բայց այս պարագայում նույնպես այդ պաշտամունքը «մաքուր» տեսքով հանդես չի գալիս, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ հանդես է գալիս որպես տիեզերքը ծնող «նախասկզբնական աստվածային զույգի» կողմերից մեկը: Այդ պատճառով էլ ծագումնաբանական առանձնահատկություններից անկախ տարբեր համակարգերում Մայր աստվածուհու դիցաբանական կերպարը մի կողմից բնութագրվում է «համընկնող և նույնական հատկանիշներով», իսկ մյուս կողմից՝ Մայր աստվածուհու դիցաբանական խորհրդանշանները ներկայացվում են «յուրատիպ տրոհումներով», որի արդյունքում այդ խորհրդանշանները բաժանվում են մի ամբողջ շարք սեռական դիցաբանական կերպարների միջև:

¹ Այդ առնչությամբ կրոնագիտական գրականության մեջ շրջանառվում է նաև այն տեսակետը, որ Մայր աստվածուհու դիցապաշտամունքային ըմբռնումների նշված փոփոխությունների հետևանքով «մերձավորարևելյան Մեծ Մոր պաշտամունքը ձեռք է բերում «Մեծ Անառակի» գծեր», տե՛ս **Религиоведение** (Энциклопедический словарь), с. 120: